

<https://doi.org/10.62837/2026.5.320>

SƏYYARƏ QƏHRƏMANOVA

ADU.

E-mail: Qahramanova.sayyara@.adu.edu.az.

FELİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN ALMAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ VARIANTLIĞI

Açar sözlər: feli sifət, feli bağlama, feli birləşmə, söz birləşməsi, leksik-semantik məna.

Key words: Participle I, Participle II, verbal combinations, phrase, lexical-semantic meaning.

Ключевые слова: причастия, деепричастия, глагольные сочетания, словосочетания, лексико-семантическое значение.

Feli birləşmələr və onların alman dilinə tərcümə variantlığı mövzusu həm aktual, həm də struktur cəhətdən sistemli yanaşma tələb edən bir mövzudur. “Müasir dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırılmalı tədqiqi, xüsusilə sintaktik vahidlərin və feli birləşmələrin qarşılıqlı analizi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan və alman dilləri müxtəlif dil ailələrinə aid olduğundan, feli birləşmələrin quruluşunda və onların qarşılıqlı tərcüməsində ciddi tipoloji cəhdlər və maraqlı tərcümə variantlığı müşahidə olunur.”

Şərqi və Avropa dillərindən, ümumiyyətlə, ana dilinə yad olan bir dildən tərcümələr zamanı müəyyən problem meydana çıxır. Bu da təbiidir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus qrammatik quruluşu var. Təbii olaraq dillərin qrammatik quruluşları bir - birindən fərqlənir. Eləcə də Azərbaycan dili ilə Avropa dilləri, onların qrammatik quruluşları arasında böyük fərq var. Azərbaycan dilindən tərcümə zamanı müxtəlif problemlər meydana çıxır və tərcümə mətni ilə tərcümə materialı arasında fərq yaranır. Çətinlik törədən məsələlərdən biri də feli bağlama tərkiblərinin və geniş təyin qruplu cümlələrin bu dillərdə qarşılıqlı verilməsidir. Söz birləşmələrinin növləri arasında xüsusi yerlərdən birini feli birləşmələr tutur. Əsas hissəsi - tabeədicə sözü fəllərdən ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır. Feli birləşmələr içərisində ən çox bizi maraqlandıran feli bağlamalardır. Feli bağlamalar söz birləşməsi olduğundan sözlə cümlənin sərhəddində dayanır. Söz birləşməsi də söz kimi dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub aşılanı, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə tikinti materialı olaraq daxil olur. Lakin bu oxşarlıq söz birləşməsi ilə sözü eyniləşdirmir.

Hər şeydən əvvəl, söz leksik kateqoriyadır, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub aşyalari, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları təklikdə, təcrid olunmuş halda deyil, bir - biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir.

Söz müəyyən məfhumlar ifadə edərkən öz - özlüyündə o məfhumun başqasına münasibətini göstərmir, lakin bütün söz birləşmələrinin mənasında belə bir əlaqə vardır. Söz birləşmələrinin ümumi mənası məhz bu əlaqələr əsasında meydana gelir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da bununla əlaqədardır. Söz birləşməsinin mənası onu təşkil edən sözlərin mənasını sadəcə toplusu olmayıb, sözlərin leksik-semantik məna əlaqələrinin ifadəsi, ümumiləşmiş haldır. Söz birləşməsi ilə cümlə arasında da böyük fərq var. Bu fərq onların bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir. Söz birləşməsi isə cümlədən fərqli olaraq bitmiş fikir ifadə etmir. Cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı da vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, ikincisi isə cümləyə məxsus intonasiyadır. Bu əlamətlərin heç biri söz birləşməsində yoxdur. Cümlə ilə söz birləşməsini fərqləndirən əlamətlərdən biri də modallıqdır. Söz birləşmələrində biz bu xüsusiyyəti görmürük.

Feli bağlamalar fərdən zərflə doğru meyl edən söz qrupudur. Feli bağlamalarda potensial şəkildə hərəkət bildirmək xüsusiyyəti var. Feli bağlamalar başqa söz birləşmələri ilə münasibətdə olaraq feli bağlama tərkibləri əmələ gətirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində feli bağlama tərkibləri uzun müddət budaq cümlə kimi izah edilmişdir. Lakin bunlar arasında fərq var. Sözlərin əlaqəsi və sirasi cəhətdən, ümumiyyətlə, cümlələr hansı qaydalara əsaslanırsa, budaq cümlələr də eyni qaydalara əsaslanır. Tərkiblərdəki sözlərin də əlaqəsi və sirasında eyni xüsusiyyətlərlə rastlaşırıq. Lakin tərkiblərin daxilindəki sözlər budaq cümlələrdəki üzvlərə uyğun gəlsə də, tərkiblərin formalaşmasında əsas rol oynayan və təbə edən sözlər kimi çıxış edən hissələr budaq cümlənin heç bir üzvünə oxşamır. Yəni budaq cümlələrdə xəbər olduğu halda, tərkiblərdə xəbər kimi formalaşan bir üzv yoxdur. Tərkiblərdə xəbərin olmaması onlara budaq cümlələrdən kəskin şəkildə ayırır. Alman dilində təyin bildirən feli sifət I və II (Partizip I, II) genişləndikdə feli bağlama tərkibləri əmələ gətirir.

Bu zaman onlar cümlədə predikativ təyin vəzifəsində işləyir. Və feli bağlama kimi tərcümə olunur. Feli sifət I (Partizip I) felin kökünə -end şəkilçisinin, feli sifət II (Partizip II) isə felin kökünə, zəif fellərdə ge- prefiksi və -(e)t suffiksi, qüvvətli fellərdə isə ge- prefiksi və -en suffiksinin əlavə edilməsi ilə düzəlir. Partizip I və Partizip II fellə sifət arasında orta mövqə tuturlar. Onlarda sifətə aid xüsusiyyətlər bundan ibarətdir ki, onlardan sifət kimi istifadə edilir və hallara görə dəyişir. Felə aid xüsusiyyət isə onların hərəkət bildirməsidir. Təsirli və təsirsiz fellərin Partizip I forması aktiv növə aiddir və ona görə də hər hansı baş verən hadisənin davamlılığını bildirir: der schreibende Student, der laufende (jetzige) Monat. Təsirli fellərin Partizip II forması isə passiv növə aid olub, hadisənin bitdiyini

göstərir: der unterzeichnete Vertrag (imzalanmış müqavilə), der verfilmte Roman (filməşdirilmiş roman).

Təsirsiz fellərin Partizip II forması aktiv mənə bildirir: die abgereiste Delegation (səyahət edən nümayəndə heyəti), der angekommene Zug (gələn qatar). Azərbaycan dilində feli bağlama -lb^{III};-araq^{III};-anda^{III}; arkən^{III}-inca^{III};"ar^{III};-dan^{III};'caq^{III} və s. şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Feli bağlama tərkibli cümlələr alman dilinə prepozitiv formali feli sifət tərkibləri kimi tərcümə edilir. Belə cümlələrdə feli sifət və ya sifətlə ifadə edilən təyin etdiyi ismin qarşısında, bu təyini aydınlaşdıran bütün sözlər isə ondan da qabaqda dayanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alman dilində artikl məfhumu var. Artikl alman dilində cins, hal, kəmiyyət, müyyənlilik və qeyri - müyyənlilik bildirir.

Və feli sifət tərkibli cümlələrdə artikl və ya onu əvəz edən söz isimdən ayrılaraq əvvələ keçir. Azərbaycan dili isə aqlutinativ dillər qrupuna daxil olduğundan artikllə bağlı bütün işlərlə şəkilçilər öz üzərinə götürür. Alman dilinə tərcümə edilmiş "der Granatapfelbaum" hekayələr silsiləsində feli bağlama tərkiblərinə və geniş təyin qruplu cümlələrə çox rast gəlinir. Məs.: -Mən o vaxtki günəşin o vaxtki işığına bənzəyən o səsi, damımızın üstündə yuva quran o qarğanın səsinə eşidirdim. (Ə.Əylisli) - Der von blendender Sonne begleitenden Schrei unserer Krache, die bei uns auf dem Dach gehaust hatte, fiel mir jedesmal ein. Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan dilində cümlə tərkibi kimi düzəlib və xüsusi şəkilçilərlə işlənilib. Alman dilində isə bu cümləni tərcüməçi geniş feli sifət tərkibi kimi tərcümə edib. Bu cümlədə feli sifət I formasından istifadə edilib.

Çünki burada hərəkət davamlıdır. Və hərəkətin davamlılığını bildirmək məhz bu formaya məxsusdur. Tərcüməçinin cümləni bu qaydaya əsasən tərcümə etməsi orijinaldakı fikri daha qabarıq əks etdirir. Bəzən Partizip II forması yerlik halın obyektini bildirən qruplarla işlənərək hərəkətin tərzini bildirir: -Sonra çiskinləməyə başladı bə o, kürəyini köhnə məşədin hasarına söykəyib pəncəyinin boynunu qaldırdı. (Elçin) -Es nieselte wieder. An dem Zaun der alten Moschee gelehnt, schlug er seinen Jackenkragen hoch. -Sanuber dizləri üstə çöməlib onun yanında oturdu və ona qısılaraq boynunu qucaqladı. (Elçin) -Sanubar sich an ihn geschmiegt, legte beide Arme um seinen Hals und küsste ihn auf die Wange. Bu cümlələr alman dilinə geniş feli sifət II forması kimi tərcümə edilib. Çünki bu cümlələrdə hərəkətin bitdiyi göstərilir. Və burada bir hərəkətin bitdiyini feli sifət II forması ilə göstərərək, oxucunu yeni bir hadisənin başlanmasına hazırlayan tərcüməçi düzgün mövqə seçmişdir. Alman dilindəki feli sifət formaları ilə paralel olaraq çox zaman budaq cümlələrdən də istifadə edilir.

Bunlar zaman,səbəb,modal budaq cümlələr ola bilər.Bütün bu yazılanları yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki,Alman və Azərbaycan dillərində feli bağlama və geniş təyin qruplu cümlələr arasında fərqlər olsada,oxşar cəhət bundan ibarətdir ki,onların hər ikisi xüsusi intonasiya ilə deyilərək fikrin bitmədiyini bildirir

və oxucunu yeni fikri qəbul etmək üçün hazırlayır. Aparılan tədqiqat çərçivəsində Azərbaycan dilindəki feili birləşmələrin alman dilinə tərcümə variantlığı həm struktur, həm də leksik-semantik aspektlərdən müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, hər iki dilin tipoloji cəhətdən fərqli sistemlərə (aqqütinativ və flektiv) aid olması feili birləşmələrin ekvivalentliyinin təmin olunmasında müəyyən struktur variantlığı yaradır. İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunmuş nəticələr feili formaların iki dil arasında funksional-semantik uyğunluq prinsiplərini aydınlaşdırır.

Tədqiqatın tapıntıları göstərir ki, tərcümə variantlığının seçilməsi birbaşa kontekstdən və dillərin sintaktik normalarından asılıdır. Bu materiallardan gələcəkdə ali məktəblərdə müqayisəli qrammatika, tərcümə nəzəriyyəsi dərslərində, eləcə də Azərbaycanca-Almanca praktik tərcümə vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Haale (Saale), 1956
2. Lewkowskaya A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Moskau.
3. Schmidt W. Deutsche Sprachkunde. Berlin, 1967
4. Admoni W. " Der deutsche Sprachbau" Moskau 1986.
5. Abdullayev . Z. " Müasir Azərbaycan dili" Sintaksis IV hissə . Baki
6. Sirliyev M.S. " Müasir Azərbaycan dili" Sintaksis Baki 1959
7. Seyidov M.Y. " Azərbaycan dilində söz birləşmələri" Baki 1992
8. Budaqova Z. " Müasir Azərbaycan dili" II cild. Baki 1980 S. Allahverdiyeva

S. C. QAHRAMANOVA

VERBAL COMBINATIONS AND THE VARIANTS OF THEIR TRANSLATION INTO GERMAN LANGUAGE

SUMMARY

Verbal combinations have a special place among the types of word combinations. Verbal combinations are the combinations which its main part consists of the verbs. In Azerbaijan language, the formation of verbal combinations is connected with three forms - Participle II, Participle I and Infinite. Participle I are the most interesting combinations for us among the verbal Participle II stands on the border of the word and sentence, because it is word combination. Participle II are the word groups which tends form *vero* to adverb. Participle I have the feature to express the movement In this article are talked about the variants of formation of Participle I and the problems arising during translation in the mentioned languages.

С. ГАХРАМАНОВА

**ГЛАГОЛЬНЫЕ СОЧЕТАНИЯ И ВАРИАНТЫ ИХ ПЕРЕВОДА НА
НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК**

РЕЗЮМЕ

У глагольных сочетаний среди разных видов соединений слов есть своё особое место. Основная часть по образованию связана с тремя формами - деепричастия, причастия, инфинитив. Больше всего нас интересует деепричастия. Являясь сочетаниями они стоят на границе слова и предложения. Эти деепричастия - группа слов направляющиеся от глаголов к наречиям. В деепричастиях есть потенциальная особенность обозначения действия. В этой статье рассказывается о вариантах образования деепричастий и о проблемах, появляющихся во время перевода с вышеупомянутых языков.

Rəyçi: Aida Sabor. Filologiya elmləri namizədi, dosent.